

О. О. Кухаренко

КАЗКОВІ ЗАПИСИ ЗІ СЛОБОЖАНЩИНИ В ЖУРНАЛІ «ОСНОВА»

Про журнал «Основа», що видавався у Петербурзі в 1861—1862 рр., існує достатньо досліджень. Але виокремленням і студіюванням казкової прози, а тим більше казок, записаних на Слобожанщині, досі ніхто не займався. Предметом цього дослідження є народні твори казкового жанру. Метод описовий, у деяких випадках зіставний, дескриптивний; де цього вимагає матеріал, ми вдаємося до текстологічного дослідження.

1861 р. зусиллями Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша та В. Білозерського у тодішній столиці імперії було запроваджено випуск українського періодичного видання. «Одним з проявів громадсько-політичного і національного піднесення на Україні в 50—60-і роки саме й став журнал «Основа», навколо якого концентрувались всі кращі літературні, наукові, громадські сили на Україні» [1, с. 7], — писав дослідник. — «Утверджуючи самобутність української національності, її риси, «Основа» стверджувала право широкого розвитку української національної культури в усіх її сферах і проявах» [1, с. 209]. Окрім вагомих заслуг перед українською літературою та наукою, часопис за два неповних роки існування справив значний вплив на розвиток такої ще не освоєної на той час царини народознавства, як фольклор.

Цю проблему видавці вирішували поступово. У перших числах журналу було надруковано ряд етнографічних праць М. Номиса, Г. Барвінок, А. Свидницького-Патриченка; разом із ними починають з'являтися обробки народних творів, зокрема казок, здійснені Олексом Стороженком і Яковом Кухаренком. У вересні 1861 р. в «Основі» було запроваджено нову рубрику під назвою «З народних уст», що являла собою «обробку або пряму стилізацію народних легенд, анекдотів, творів різних фольклорно-розповідних жанрів із збереженням характеру, колориту народної мови, гумору, етнографічно-побутових деталей, пройнятих часом романтично-козакофільським настроєм» [1, с. 184]. Але згодом на сторінках рубрики починають з'являтися й справжні фольклорні записи: легенди, повір'я, казки та перекази з різних регіонів України. Таким чином фольклор, якому редактори спочатку не приділяли значної уваги, став одним із найважливіших напрямків діяльності журналу.

У травневій і червневій книжках «Основи» за 1862 р. було надруковано записи Всеволода Коховського, здійснені в Ізюмському повіті Харківської губернії. Розділи публікації (їх усього 11) являють собою розповіді осіб, імена яких зазначені в назвах, чи є добірками певних фольклорних жанрів.

Співрозмовники записувача — мешканці кількох казенних сіл і слобод, люди переважно літні, оскільки В. Коховський ставив перед собою завдання записати спогади про старовину, ще не втрачену пам'ять про слобожанську минувшину. Тому й жанрова система записів виявилася обмеженою: перекази, розповіді про бачене та пережите, народні пісні, різдвяні вірші.

На стиль В. Коховського відчутно вплинула манера оповіді Пантелеймона Куліша в розділі «Сказки и сказочники» другого тому «Записок

о Южної Русі». Це пояснюється тим, що, по-перше, збірка П. Куліша на момент здійснення записів мала неабияку популярність, особливо серед збирачів народної творчості; по-друге, Куліш був одним із редакторів «Основи», автором переважної більшості статей; по-третє, сам В. Коховський робить посилання на публікацію П. Куліша «Українські Незабудки», надруковану в одній із попередніх книжок «Основи».

Єдине, чим відрізняється даний текст від тексту публікації з «Записок о Южної Русі», — це рівень літературного обдарування авторів. П. Куліш створює образи селян на зразок літературних персонажів, зосереджуючи читацьку увагу не на творах усної народної творчості, а на оповідачах. Таким чином, відтворення контекстуальних чинників, що супроводжують виконання, іноді значно виразніше й вагомніше, ніж самі народні твори. Манера В. Коховського зовсім інша. Він не вигадував персонажів, а базувався лише на тому, що бачив, що супроводжувало процес запису, а вже потім, щоб більш яскраво передати побачене та почуте, використовував художні образи. Наведемо кілька прикладів: «<...> усе хвалить «Бога милосердного» за своїх діток добрих, прихильних, за сусідів приязних»; «А сама ж бабуся така добра, так приязно усміхається — що й лихо чи горе занехаєш всяке, як увійдеш до неї в хату»; «Далєбі, як оце так вона загомонить що до Бога — то здається, що Бог тут коло неї <...> а вона така спокійна та ясна» [2, с. 77—78].

Та й назва першого розділу — «Оповідання чумака Насті Сопунки» — не позбавлена художності. Стара селянка Настя займалася чумакуванням — справою, не властивою українському жіноцтву. Жінка чумакувала протягом семи років, бо після смерті чоловіка їй одній довелося виховувати дітей. На час запису цей вид діяльності відійшов у минуле і залишився лише в пам'яті оповідачки, але автор не зігнорував таку деталь.

Звичайно, за вигаданими образами дещо губиться реальна оповідачка, але записувачі та видавці 50—60 рр. XIX ст. були глибоко переконані, що саме так слід передавати обставини, за яких виконувалися фольклорні твори. Відтворення контекстуальних чинників має велике значення для демонстрації природного побутування фольклорних творів у народному середовищі та для вивчення манери оповідача на тій чи іншій території в той чи інший час. Певною мірою ці особливості фіксації народної прози заклали підвалини майбутньої виконавської текстологічної моделі у вітчизняній фольклористиці.

Бабуся Настя Сопунка є головною героїнею всієї публікації й персонажем більшості сюжетів: спочатку виконує роль оповідачки, далі знайомить записувача з іншими співрозмовниками, приводячи до нього своїх сусідок та односельчанок. І саме бабуся Настя є автором перших текстів казкової прози.

Зазначимо, що творів, які за жанровою формою можна віднести до казок, у публікації не більше шести. Серед них — три твори соціально-побутового характеру, максимально наближений до них анекдот про те, що хохли їдять, пани кушають, а москалі лопають або тріскають, а також дві розповіді з яскраво вираженими елементами легенди апокрифічного характеру.

До останніх відносяться оповідання «Як анциболот дражнив Бога» та «Як Бог повчав чоловіка». Повчальним змістом вони близькі до біблійних притч, але сюжети подібні до традиційних казкових. Назва «Як анциболот дражнив Бога» потребує деякого пояснення. Справа в тому, що персонаж оповіді названий тут «анциблот», а вже далі по тексті «анциболот — собака, так як шашок чорний» [2, с. 81]. Навіть таке пояснення оповідачки не дає повного розуміння ні про цей персонаж, ні про його справжню назву.

Звернувшись до «Словаря української мови» Бориса Грінченка, ми знайшли тлумачення цієї лексеми: «Анциболот та анциболотник, -ка і анцибол, -ка, м. Болотний чорт. Використовується як лайливе слово» [4, с. 8]. Отже, у першому випадку маємо справу з друкарською помилкою, тому правильною назвою є «анциболот».

Що стосується самого твору, то він має дещо незвичну форму. На початку оповідь ведеться від третьої особи: «От, розказують, один чоловік, із таких, що наймався, йде понад озером <...>», а вже далі — від першої: «От я, каже, йду та дивлюсь туди <...>». Складається враження, що мисливець — головний герой оповіді сам розповідав про цей випадок комусь із тих, кого оповідачка має на увазі, говорячи «розказують». Цілком можливо, що саме так оповідачка хотіла надати більшої достовірності нереальній розповіді й поступово перейти від власних спогадів до народної вигадки.

Сюжет оповіді не зафіксований у покажчиках, тому зупинимося на ньому більш детально. Біля озера мисливця застав грім. Анциболот — болотний чорт — під час грому «становиться стовбула» і дражнить Бога. Побачивши таке неподобство, мисливець вбиває нечистого. За це від чоловіка, якого герой зустрів потім і який насправді виявився Богом, він отримує на рік гарне «ружжо» зі срібла та золота. Однак подарунок був не зовсім вдалим: замість пострілів гримить грім, тому вбити звіра такою зброєю неможливо. Справжню нагороду чоловік отримує лише через рік, повернувши Богові рушницю й забравши назад свою. «От, як розмінялись, тоді Бог і каже: «Тепер будеш усе знати: де й гроші в землі, де що тее... Тільки не кажи людям, що все знаєш». А він не втерпів — розказав. А як розказав, то не довго й жив — умер. А якби не розказував, то жив би мабуть і досі» [2, с. 82].

Наступна легенда «Як Бог повчав чоловіка» також має апокрифічний сюжет, а розповідь ведеться від третьої особи. Бог ходить по землі і, побачивши, як чоловік рубає дуба, попереджає його, щоб той був обережним, бо дерево може привалити його. Однак чоловік відповідає, що буде так, як Бог дасть. Звичайно ж, зрубане дерево придавлює його до землі, а Бог, звільнивши чоловіка, каже йому, що береже лише тих, хто сам бережеться.

Оповідачка вірить, що змальовані нею події дійсно колись відбувалися. Вона переконана, що нічого не вигадує, а розповідає так, як було насправді: насправді люди молилися Богу, плигаючи через колоду; насправді дядько порушив наказ татарина і з'їв залишки гадюки, що дозволило йому розуміти мову тварин, трав, дерев і за допомогою цього звільнитися з татарського

полону; мисливець насправді вбиває чорта й отримує нагороду від Бога. Таким чином, традиційним казковим сюжетам оповідачка надає рис, властивих легендарним оповідям.

Наступна оповідачка — бабуся Тетяна Зузулиха, односельчанка Насті Сопунки; жінки добре знають одна одну і навіть товаришують. «Тетяна колись була кріпачкою. Тепер, уже годів з двадцять, як вільна. Чоловік у неї такий — що тільки Бога дякувати за такого. Нема над нього чеснішого. Як скаже — так воно й буде. Слово своє поважає. Він уже старенький. Кохається в пасіках. Синів своїх поженили, виділили. Живуть тепер самі. Хата у них гарна, з кімнатою; рублена. У дворі — всього доволі. Кругом їх живуть і діти — по своїх дворах, цілий хутір» [3, с. 31—32]. Саме від неї, цієї веселої та жартівливої баби Тетяни, записав В. Коховський решту казкових текстів [3, с. 33—36].

Сюжет першого з них — про жінчині та чоловікові нориви — не зазначений у покажчику, але досить поширений в українській оповідальній традиції. З ним перегукується сюжет наступної казки, де чоловік карає ледачу дружину, вдаючи, що хоче покарати kota, — АТУ 1370 (*Перевиховання ледачої дружини*).

Останній текст має рідкісний сюжет не лише для української казки, а й для всієї східнослов'янської казкової традиції. У покажчику СУС відзначений лише один текст із таким сюжетом зі збірки казок та оповідань білорусів-поліщуків Сержпутовського, виданій 1911 р. [5, с. 369]. Цей факт може свідчити про те, що тексти, записані В. Коховським, укладачі покажчика не вважали автентичними, як, до речі, і варіант із традиційним сюжетом про хитрунів СУС — 1644* (*Старі й діти*). У такому амплуа тут виступають два старих діда, що пасуть худобу, варять кашу і називають один одного «лялею» — чи жартують, чи дійсно змалілись на старість. Поки один старий завертав худобу, інший вирішив пожартувати та й поїв усю кашу. Ображений дід теж вибрав сприятливий момент і кинув у вогонь кожуха свого напарника. Коли ж той іде до пана позивати на свого кривдника, інший говорить, що було те ще тоді, коли вони один одного «лялями» називали та бицю пасли. Пан подумав, що події відбувалися в ті часи, як старі були дітьми, та й прогнав обох геть.

Оскільки казки, записані від Тетяни Зузулихи, відрізняються від апокрифічних легенд, розказаних Настею Сопункою, зупинимось на їх характеристиці більш детально. У всіх трьох випадках маємо справу з соціально-побутовими казками, що не містять елементу чудесного та, маючи незначний обсяг, максимально наближені до анекдотів. Названі твори суттєво відрізняються від чарівних казок, бо в них немає традиційних зачинів і закінчень, повторюваних словесних формул.

Починаючи з першої фрази, оповідачка вже викладає сюжет: «Узяв другу жінку чоловік, і питаються один одного норовів»; «Чоловік одруживсь, та жінці й не сміє казати, а котові приказує <...>»; «Погнали два діди скотину пасти». Так само й останні фрази передають зміст сюжету і не відхиляються від нього.

Також записувач наводить цікаві деталі, що стосуються самого процесу розповіді. Виявляється, оповідачка спочатку відмовляється чи соромиться щось розповісти: «От не знать що вигадали. Яка така вам розкажчиця дісталась. Не знаю нічого. Не буду розказувати. Хіба чи не розказати, як чоловік узяв другу жінку? Ну слухайте ж» [3, с. 33]. А після першої казки говорить: «А то ще» і розповідає другу, подібну за змістом, після чого вважає за необхідне пояснити, що чоловік насправді кохав свою дружину, але був вимушений поступитися коханням, щоб позбавити її лінощів: «От як навчив добре, як пообіщалась, що не буде лінуватись — ну, тоді вже можна любити. А то як її любити?» [3, с. 35]. І після цього Зузулиха проспівала пісню, а далі без будь-яких вступів перейшла до останньої казки про двох дідів.

Характерною рисою записів Коховського є те, що оповідачі самі приходять до нього в хату. Винятком є ті випадки, коли записувач іде до бабусі Сопунки й коли їде до сусідньої слободи до сторічного Данила Гарбуза. Однак записи Коховський здійснював уже наступного дня, коли діда Гарбуза привезли до нього додому. Щоб оповідачі (а всі вони були літніми людьми) могли згадати напівзабуті фольклорні твори чи випадки із власного життя, записувач читає їм тексти з опублікованої вже збірки П. Куліша «Записки о Южной Руси». Як згадує Коховський: «Щоб нагадати Парасці ще яку пісню, прочитав я їй «думу о вдове и трех сыновьях». Прослухала, а далі й каже: «Ну, і я вам заспіваю»» [2, с. 89]; «Прочитав я діду «Наймичку» Шевченкову. Дід заплакав» [2, с. 100].

Отже, можемо констатувати, що Коховський, як і переважна більшість тогочасних збирачів народної творчості, не мав чіткої програми для запису фольклорних творів. Його основною задачею була фіксація спогадів літніх людей про старовину, а фольклорні сюжети, які природно увійшли до цих розповідей, стали їхньою невід'ємною складовою. Єдиними зразками, якими, судячи з усього, керувався записувач, були згадувана збірка П. Куліша та народознавчі публікації «Основи».

Шість творів — такий реальний внесок журналу до скарбниці народних казок Слобожанщини за неповних два роки його існування. Випустивши десятку книжку в 1862 р., «Основа» припинила своє існування і стала надбанням історії.

Сучасна наука дедалі гостріше відчуває необхідність удосконалення джерельної бази й встановлення міри автентичності та наукової вартості фольклорних записів, здійснених попередниками. Для записів 40—60 рр. XIX ст. критерії точності, автентичності й народного походження можна застосувати лише умовно. Хоча діяльність збирачів була спрямована на точне відтворення творчості народу, це суб'єктивне прагнення обмежувалося станом тогочасної науки. Декларуючи недоторканість народного тексту, збирачі на практиці майже завжди намагалися «покращити» та «облагородити» автентичний запис. Наукові принципи збирання лише закладалися, їх пошук здійснювався значною мірою інтуїтивно. Проте істотно, що записи вже були зорієнтовані на відтворення усної традиції, і в цьому сенсі відрізнялися від літературних казок чи обробок, створених за народними мотивами. Усе це в

повній мірі стосується публікації Всеволода Коховського в «Основі», яка свого часу поповнила колекцію записів слобожанських народних казок, без яких, у свою чергу, це зібрання не можна було б вважати повним.

Література:

1. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — 216 с.
2. Коховський В. П. З народних уст. (Записано в Слобідській Україні, в Ізюмському пов. Харківської губ.) / Вс. Коховський // Основа. — 1862. — № 5. — С. 77—104.
3. Коховський В. П. З народних уст. (Записано в Слобідській Україні, в Ізюмському пов. Харківської губ.) / Вс. Коховський // Основа. — 1862. — № 6. — С. 29—53.
4. Словарь української мови: в 4 т. / упоряд. з додатком власн. матеріалу Борис Грінченко. — Т. 1: А—Ж. — К. : Наук. думка, 1996. — 496 с.
5. Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. — Л. : Наука, 1979. — 438 с.

Анотація

У статті О. О. Кухаренка «Казкові записи зі Слобожанщини в журналі «Основа» досліджується публікація В. Коховського, шість народних творів з якої можна віднести до казкового жанру. Студіювання проводиться за кількома напрямками — описовим, зіставним, текстологічним. Досліджуються не лише фольклорні тексти, а й контекстуальні чинники, й постаті оповідачів. Автор наголошує на тому, що без цих записів зібрання казок Слобідської України не можна вважати повним.

Аннотация

В статье А. А. Кухаренко «Сказочные записи из Слобожанщины в журнале «Основа» исследуется публикация В. Коховского, шесть народных произведений из которой можно отнести к сказочному жанру. Изучение проводится по нескольким направлениям — описательному, сравнительному, текстологическому. Исследуются не только фольклорные тексты, но и контекстуальные факторы, и фигуры рассказчиков. Автор подчеркивает, что без этих текстов собрание сказок Слободской Украины нельзя считать полным.

Summary

In the article of O. O. Kukharenko the «Fairy-tale records are from Slobozhanschyna in a magazine «Osнова» is investigated publication of V. Kokhovsky, six folk works from which can be attributed to the fairy-tale genre. A study is conducted on a few directions — descriptive, comparative, textual criticism. Not only folklore texts but also contextual factors, and figures of tellers, are investigated. An author underlines that without these texts collection of fairy-tales of Slobidska Ukraine can not be considered complete.